

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИНСТИТУТ
РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
им. М.Ф.АХУНДОВА**

**АКТУАЛЬНЫЕ
ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ
ГУМАНИТАРНЫХ
НАУК**

*Межвузовский
тематический
сборник*

Выпуск IV

**ГУМАНИТАР
ЕЛМЛƏРИН
ƏРƏНИПМƏСИНІН
АКТУАЛ
ПРОБЛЕМЛƏРИ**

*Али мəктəблərəрасы
тематик мəчмуə*

IV бурахьлыш

**Баку
1998**

ИСАЈЕВ И.А.
“Хазәр” Университе:

**АЗӨРБАЈЧАН АЛИ ТӨҺСИЛИНДӨ
“СҮЗКӨЧ” ПРОСЕСИ**

Советләр бирлији дағылдыгдан сонра һәжатын бир чох сәһәләри дө олдугу кими, тәһсилдө дө јени дәјишикликләрә еһтијач дујулма башлады. Тәһсилдө башланмыш кериләмөнин вә гејри-мүөјјәнлијин с

бөблөрүндөн бири кечмиш Советлөрдө вә социалист Шәрги Авр сында јаранмыш игтисади вәзијјәт идисә, әсас сәбәб бу әразилөрдә ранмыш јени дөвләтләрин постсоциалист дөврү үчүн ајдын тәһсил сәтинин вә тәһсил концепсијасынын олмамасы вә ја чох зәиф ол иди. Белә бир дөврдә бир тәрәфдән дөвләт али мөктәбләриндә м дәрслик вә мадди базанын тә’минат мәсәләләринин чәтинләшмә әлагәдар дөвләт тәһсилиндә бир бөһран јараныр, диқәр тәрәфдән мүәллим һеј’әти вә илкин ичтмаи рә’ј бахымындан бунларла јар билмәјән, лакин програм чевиклији, тәдрисин јениләшдирилмәси, и лы малијјә сијасәти вә харичи әлагәләр саһәсиндә өзләрини сүбу миш өзәл али мөктәбләр тәһсилдә өз сөзләрини демәјә башлајыр.

28 дөвләт вә 16 мүхтәлиф тишли (бурада дөвләт гејдијјаты кечмиш өзәл али мөктәбләрин сајы кәтүрүлүр) өзәл али мөктәбин лијјәт кәстәрдији кичик бир өлкәдә кәнч мүтәхәссис һазырлыг һансы сәвијјәдә кетмәси, о чүмләдән тәһсилдә “сүзкәч” просесини диши һәмишә өн планда дајанмалыдыр. Сүзкәч просеси нәдир вә тәһсилдә белә диғәтин вачиблији нә илә бағлыдыр?

Сүзкәч дедикдә али мөктәбин тәтбиғ етдији тәһсил модел сечмә принципләри - хүсусијјәтләри (имтаһан кечирилмә механ имтаһан јохлама-ғијмәтләндирмә принципләри, курсдан курса к механизми вә с.) вә бу принципләрин тәдрис просесиндә нә гәдәр ди вә объектив оларағ һәјата кечирилмәси, беләликлә дә, тәләбәл гәбул олуңдулары вахтдан али мөктәби битирәрәк һәр һансы тә латда ишә дүзәлмәләринә гәдәр чидди вә дүзкүн сечмә системи к ләри нәзәрдә тутулур.

Али тәһсил кәнчләрин әмәк фәалијјәтинә башламасынын б ша һазырлығ һиссәси кими һејли вахт апарыр. Кәнч мүтәхәссис рышында олан тәшкилатлар һәмишә әмин олмағ истәјирләр ки мөктәбләрдә тәләбәләр (кәләчәк мә’зунлар) чидди сечмә просеси ләширләр. Үмумијјәтлә, али мөктәбләрин өлкәдә мөвчуд ири тәш вә ширкәтләрлә әлагәли иши һәмишә тәһсилә јалныз мүсбәт т кәстәрир.

Чүнки ишә кәтүрән ширкәт вә тәшкилатларын али м мә’зунларындан вә үмумијјәтлә, али мөктәбдән “тәләб вә истәк тәһсилиң гурулушунун низамланмасында әсас амилләрдән бири ол дыр. Белә ки, ширкәт вә тәшкилатлар ишә дүзәлмәк үчүн онлара чиәт едәнләрдән һансынын мүәјјән едилмиш ишә даһа чох јарар дуғуну (ујғун кәлијјини) арашдырмалыдыр. Бу сечмә просеси ширкәтләрә мүәјјән хәрч һесабына баша кәлир. Одур ки, бу хәрчләрдән азад олмағ үчүн һәмин тәшкилатлар сечмә просесини

мәктәбләрде апарылдыгына әмин олмаг истәјир. Она көрә дә тәләбәнин али мәктәбдә һансы програмла охумасы, лазым кәлән билик вә вәрдишләрә нечә јијәләнмәси һәмишә ишә гәбул едән тәшкилатын диггәт мәркәзиндә олур, Бу бахымдан али мәктәбдләрдә сүзкәч просесинин нечә кетмәси һәмин али мәктәбин кәләчәк мә’зунларынын ишлә тә’мин олунмасына бирбаша тә’сир едир. Бир аз да дәринә кетсәк, сүзкәч просесинин сон могамада али мәктәбин өзү үчүн “Өлүм ја олум” суалына чеврилдијинә әмин оларыг (Мә’зунлары өзүнә иш тапа билмәјән али мәктәб кимә лазымдыр?).

Kanneth Y. Atgow тәһсил системиндә сечмә просесинин әһәмијәти һаггында белә јазыр: *“Әкәр тәһсил системи кәнчләрә олаво билик вермәдән јалныз сечмә вәзифәсини јеринә јетирсәјди белә, чәмијјәт үчүн бәјүк фајда вермиш оларды”*¹.

Үмумијјәтлә, тәһсилдә сүзкәч просесини ашағыдакы мүхтәлиф амилләрә көрә изләмәк олар:

- гәбул имтаһанларынын кечирилмә механизми;
- семестр имтаһан јохлама вә гијмәтләндирмә принципи;
- курсдан курса кечмә просеси;
- гәбул олунмуш тәләбәләрин мә’зун олма принципләри.

Садаланан бу әләмәтләрин һамысы тәләбәләрин мә’зун олма механизминә бу вә ја дикәр мә’нада хидмәт етдијиндән әсас диггәтимизи бу просесә јөнәлдәчәјик.

Али мәктәбләрә тәләбә гәбулу мәркәзләшдирилмиш бир тәшкилат - ТГДК (Тәләбә Гәбулу үзрә Дәвләт Комиссиясы) тәрәфиндән апарылып.

Тәһсилдә мәркәзләшмә һаггында Америка тәдигатчысы Werner Z.Hirsch јазыр: *“Мәркәзләшмәдә көзләнилән нәтичәни һисс етмәк үчүн гәрар гәбул едән һакимијјәтә кәнар тә’сирләр олуб-олмадыгы һаггында дүшүнүлмәлидир”*².

Бунун исә ән ајдын јолу гәрар гәбул едән һакимијјәтин там мүстәгил вә ја өзәл олмасыдыр.

Бүтүн бунлара бахмајараг, тәләбә гәбулунун ТГДК тәрәфиндән мәркәзләшдирилмиш гајдада апарылмасы, ән азы дәвләт али мәктәбләри үчүн сүзкәч просесинә мүсбәт тә’сир көстәрир.

Белә ки, гәбул имтаһанларынын али мәктәбләрин өзләри тәрәфиндән кечирилмәси просесиндә бир чох кәнар амилләрин (али мәктәбдә ишләјәнләрин ушагларына кифәјәт гәдәр күзәштләр, јүксәк вәзифәли шәхсләр тәрәфиндән тә’сирләр, хаһишләр, тапшырыглар вә һәтта коррупсия вә с.) тә’сири данылмаздыр.

Тәбии ки бу амилләрин бә'зиләри, нәзәри олараг мәркәзләшмиш гәбул просесиндә дә мүмкүндүр, амма бунун практик чәтинлији дә ајдындыр (имтаһанларын тестлә кечирилмәси, мәркәзләшдирилмиш компүтер системилә тәнзимләнмәси, мүвафиг дәвләт органлары тәрәфиндән нәзарәт вә с.).

Беләликлә, дәвләт али мәктәбләринә тәләбәләр ТГДК тәрәфиндән гәбул олунар (сүзкәчин илкин пилләси) вә сүзкәчин сонракы тәләји али мәктәбин һәјата кечирдији тәһсил системи вә буна нечә чидди вә дүзкүн әмәл едилмәсиндән асылы олур.

Мә'лум олдугу кими, дәвләт али мәктәбләриндә тәдрис програмлары конкрет мүддәтә (әсасән 4-5 ил) нәзәрдә тутулур вә демәк олар ки, гәбул олунаш тәләбәләрин 100%-и (бә'зи кичик истисналары нәзәрә алмагла) вахтында мә'зунлуг диплому алырлар. Инди гәбул олуна вахтындан мә'зунлуг дипломуна кедән јолун әсас хүсусијјәтләринә нәзәр салаг (курсдан курса кечмә, семестр имтаһан јохлама вә гижмәтләндирмә принципләри вә с.).

Гәбул олунаш тәләбәләр илдә ики дәфә семестр имтаһанлары (һәр семестр мүәјјән фәнләр үзрә имтаһан, бә'зи фәнләр үзрә исә мөгбуллар) верирләр. Ил боју вердикләри имтаһанларын һамысындан мөгбул гижмәтләр тошлајан тәләбәләр нөвбәти курса кечирләр. Һәр һансы имтаһандан гәјри-мөгбул гижмәт алан тәләбә ики дәфә, бә'зи һалларда исә үч дәфә тәқрар имтаһан вермәк һүгугуна маликдир. Бу имканлардан да истифадә едә билмәјәнләр курсда галыр вә һәмин ил охудулашы фәнләри (һәтта имтаһанларда мөгбул гижмәт алдылары?) јенидән охумалы олурлар. Гәјд етмәк лазымдыр ки, белә һаллара (тәқрар курсда галма һадисәләринә) чох аз-аз раст кәлмәк олур. Сәбәб исә ајдындыр. Һәр һансы имтаһандан кәсилмиш тәләбәнин гыса мүддәт әрзиндә 2-3 дәфә тәқрар имтаһан вермәк имканы вар (елә бу имканларын јарядылмасы кәсилмиш тәләбәјә нәјин баһасына олурса-олсун гижмәт јазылмасына хидмәт етмири?!).

Тәбии ки, ики ил далбадал курсда галан тәләбәнин али мәктәбдән хариш олунашы тәһлүкәси дә кәсири вахтында ләғв етмәни күчләндирән амилләрдән биридир. Артыг кәсилмиш тәләбә нечә олурса-олсун, кәсирини ләғв етмәк мөчбуријјәтиндә галыр вә бунун үчүн, лазым кәләрсә, мүхтәлиф үсуллара да (тапшырыг, хаһиш вә с.) әл ағмалы олур вә нәһајәт, кәсирини ләғв едир. Беләликлә, 4-5 ил баша чатдыгдан сонра мә'зунлуг диплому алан тәләбәләр арасында мә'зунлуг дипломуна лајиг олмајан, мүтәхәссис кими чалышмаға тамамилә һазыр олмајан чохсајлы мә'зунлара да раст кәлинир.

Беләләринин 4-5 иллик тәһсил мүддәти баша чатдыгдан сонра

мә'зун олмаларына сәбәб дәвләт тәһсил системиндә сүзкәч просесинин зәиф ишләмәсидир.

Гәбул имтаһанларынын ТГДК тәрәфиндән тестлә апарылмасын-дан сонра сүзкәч просесинә әсас е'тибарилә курсдан курса кечмә мә-сәләсиндә диггәт јетирилмәлидир. Мәһз бу мәрһәләјә зәиф диггәт јетирилдији үчүн дәвләт тәһсилиндә сүзкәч демәк олар ки, ишләмир вә гәбул олунмуш тәләбәләрин һамысы "сүзкәчин ири көзләриндән" сүзүлә-рәк мә'зунлуғ тәнтәнәсинә кәлиб чатырлар.

Инди исә артыг мүәјјән сәјдә мә'зулары олмуш бир нечә али мәктәбләрин тимсалында өзәл али мәктәбләрдә сүзкәч просесинин ке-дишинә нәзәр салаг.

Бу өзәл али мәктәбләри тәтбиг етдикләри тәһсил модели вә тәд-рис програмларындан истифадә бахымындан ики типә ајырмаг олар:

1. Әсас е'тибарилә дәвләт тәһсилиндә тәтбиг олунан тәһсил моде-ли илә ишләјән, лакин ујғун тәдрис програмларындан даһа чевик истифа-дә едән (тәдрис програмларында лазымы дәјишикликләр олунмасына јер сахлајан, бир чох фәнләрин инкилис дилиндә тәдрисинә чалышан) өзәл али мәктәбләр. (Гәрб, Өзәл Азәрбајҗан, Тәфәккүр университетләри).

2. Дәвләт али мәктәбләриндән фәрғли, әсас е'тибарилә дүңја тәһ-силиндә тәчрүбәдән кечмиш тәһсил модели илә ишләјән өзәл али мәк-тәбләр (Хәзәр Университети).

Өзәл али мәктәбләри типләрә бөлмәкдә мәгсәд онларын тәһсилдә сүзкәч просесини мүхтәлиф чүр тәтбиг етмәләрини изләмәкдән ибарәтдир.

Тәһсилин тәшкилиндә әсас принцип олараг милли зәминдә беј-нәлхалг стандартлара ујғун кадр һазырлығыны көтүрән вә мә'зунлуғ дипломларынын кениш кечәрлијинә чалышан биринчи тип өзәл али мәктәбләрдә тәтбиг олунан тәһсил моделинин дәвләт тәһсил модели илә үст-үстә дүшмәси илә јанашы, бу али мәктәбләрин тәдрис програм-ларынын тәшкилиндә дәвләтдә олдуғундан ашағыдакы ики фәрғли чә-һәти гејд етмәк лазымдыр:

- мүтәхәссисләрин тәклифинә ујғун олараг тәдрис програмларын-да чевик сурәтдә мүәјјән дәјишикликләр етмәк мүмкүндүр (лазым ол-мајан фәнләрин өвәзинә даһа вачиб фәнләрин салынмасы);

- тәдрис планлары елә тәшкил олунур ки, хариҗи мүтәхәссислә-рин көлмәсилә әлағәдар һәмишә хүсуסי курсларын програма салынма имканы олур.

Бу али мәктәбләрин имтаһан-јохлама вә гижмәтләндирмә прин-сипләри, курсдан курса кечмә мәсәләләриндә исә дәвләт али мәктәб-ләриндә олдуғундан чидди фәрғли көрүнмүр. Мә'зулар верилән дип-ломлар да дәрәчә е'тибарилә (ади вә фәрғләnmә) дәвләт тәһсилиндә ол-

дугу кимидир. Лакин јарандыглары вахтдан бәри һәр бир али мөктәбдә күндән-күнә мадди-техника базанын кенишләндирилмәси (ады чәкилән һәр бир али мөктәбин өзүнүн ајрыча тәдрис корпусу, мүасир електрон аваданлығыла тәһһиз олунмуш компүтер залы, тәдрисин илкин тәләбләринә чаваб вермәјә чалышан китабханасы вә с. вар), бејнәлхалг әлагәләр саһәсиндә атылан аддымлар, кадр потенциалындан кет-кедә даһа јахшы истифалә олунмасы, тәдрис програмларында даима ахтарышда олмалары вә с. бу кими әламәтләр бу али мөктәбләрдә сүзкәч просессинә өз мүсбәт тә'сирини кәстәрир. Одур ки, вахтында мө'зун олан тәләбләрин сај фаизи бурада дөвләтдәкиндән аз да олса фәргләнир.

Јухарыда апардығымыз тәснифата кәрә II тип өзәл али мөктәбләрин јеканә тәмсилчиси Хәзәр Университетидир. Бурада дөвләт али мөктәбләриндә олдуғундан там фәргли бир тәһһил модели һәјата кечирилир.

Тәдрис програмлары ашағыдакы принципләр үзрә тәшкил олунмушдур:

- университет тәләбләри;
- үмүмтәһһил тәләбләри;
- ихтисас фәнләри;
- сечмә курслар (мүәјјән сајда фәнләрин тәләбә тәрәфиндән сечилмәси имканы).

Бу бөлүмләр үзрә фәнләрин ады, сајы вә һәр бир фәннин чәки ваһиди (кредити) мүәјјән олунур вә тәләбә һәр һансы факултәни битирмәк үчүн мүәјјән олунмуш сајда кредит јығмалыдыр. Имтаһан-јохлама вә гүјмәтләндримә системи дә тамамилә фәрглидир.

Тәләбәнин бүтүн семестр боју фәалијјәти дигтәтлә вә сәнәдләшдирилмиш сурәтдә изләнир вә сон имтаһан вахты нәзәрә алыныр. Башга сөзлә, тәләбәләр семестр боју ујғун департаментләрдә гәбул олунмуш принципләрлә (мүхтәлиф департаментләрдә бу принципләр фәргләнә биләр) мүхтәлиф формалы имтаһанлар верирләр вә сон имтаһан заманы бу нәтичәләр нәзәрә алыныр.

Имтаһанлар јазылы сурәтдә, хусуси тестлә кечирилир (хусуси спецификаја малик фәнләр үзрә имтаһанда шифаһи сорғу да истисна едилмир) вә 100 баллыг гүјмәтләндримә системи тәтбиг олунур.

Имтаһанда 60 вә даһа чох бал топлајан тәләбәләр имтаһаны мүвәффәгүјјәтлә вермиш һесаб олунур, әкс һалда һәмин фәнни нөвбәти семестр вә ја сонра јенидән охумалыдыр (башга сөзлә, кәсирләрин ләғви јохдур).

Университети битирмәк үчүн мүәјјән олунмуш сајда кредит топламыш тәләбәнин орта гүјмәти (мүвәффәгүјјәт индекси, GPA) еләчә дә ајрыча ихтисас фәнләри үзрә орта гүјмәти 70-дән аз олмамалыдыр. Әкс

һалда тәләбә бир нечә фәнни (әсасән ихтисас фәнләри) јенидән охумалыдыр (орта гijмәтини лазыми сәвијјәе чатдырмаг үчүн). Беләликлә, орта гijмәтин 70-дән јухары олма тәләби мә'зунлуға келән јолда даһа бир чидди сүзкәчин гојулдуғуну кәстәрир.

Мүәјјән олунмуш сәјда кредит топламыш, үмуми орта гijмәти вә ихтисас фәнләри үзрә орта гijмәти 70-дән аз олмајан тәләбәләр Университети битирмиш һесаб едилир³.

Мә'зунлара һансы дәрәчә диплом верилмәси дә чидди сүзкәчдән кечир. Дипломун дәрәчәси тәләбәнин мүвәфғәгijјәт әмсалынын (GPA) ашағыда кәстәрилмиш һансы аралыға дүшмәсиндән асылдыр:

$60 \leq GPA \leq 79$	Ади диплом;
$80 \leq GPA \leq 86$	Фәхри диплом;
$87 \leq GPA \leq 93$	Јүксәк фәхри диплом;
$94 \leq GPA \leq 100$	Ән јүксәк фәхри диплом ⁴ .

Беләликлә, гаршыја гојулан бу әләвә шәртләр сүзкәч процесинин даһа чидди кетмәсинә хидмәт едир.

Инди кәстәрилән өзәл али мәктәбләрдә тәләбәләрин сон 2 илдә вахтында мә'зун олма рәгәмләринә диггәт јетирәк.

Али мәктәбин ады	Тәләбәләрин гәбул олушдуғлары тәдрис или	Гәбул олунаң тәләбәләрин сәјы	Вахтында мә'зун оланларын сәјы	Фаиз
Тәфәккүр	1992/93	150	100	67
	1993/94	315	301	95
Өзәл Азәрбајчан	1992/93	216	157	73
	1993/94	225	225	100
Гәрб	1992/93	129	123	95
	1993/94	241	220	91
Хәзәр	1992/93	147	50	34
	1993/94	175	44	25

Гәјд: Јухарыдакы чәдвәлдә вахтында мә'зун ола билмәјәнләр сьрасында мүәјјән сәбәбләр үзүндән али мәктәби тәһсил мүддәти баша чатмамыш тәрк етмиш тәләбәләр дә вар.

Лакин бир али мәктәбдән башга али мәктәбә кечмәјин әсас сәбәби мәһз бурада вахтында мә'зун олмамаг тәһлүкәсидир (бә'зи истисналары нәзәрә алмагла). Она көрә дә һәмин чәдвәлдә али мәктәби вах-

тындан өввөл тәрк едиб кетмиш төлөбөлөрүн сајы ажрылыгыда көстөрил-
мөмишдир.

Дүнја төһсиллиндө лидер сајылан АБШ-ын мөшһур университетлар-
риндө исө бу рөгөм әсас е'тибарилә 25-35% арысында олур (мүөјјөн ис-
тисналарла).

Ону да гејд едөк ки, АБШ-да төлөбөлөр пиллә-пиллә чоһ чидди
сүзкөчдөн кечөрөк мө'зунлуг төнтөнәсинө қәлиб чыхырлар. Бә'зи их-
тисаслар үзрә исө (тибби, һүгүг) һөтта мө'зунлуг диплому да кәнчлөрин
ишә дүзәлмәләринә тө'минат вермир. Һөмин ихтисаслар үзрә али төһ-
сили олан кәнчләр хүсуси ассосијасијаларда имтаһан вермөли (сүзкө-
чин јени бир пилләси) вә өз ишләмөк һүгүг вә бачарыларыны јенидөн
тәсдиг етмәлидирләр.

Беләликлә, сүзкөч просесинин чөмијјөт үчүн јүксөк сәвијјәли
кадрларын һазырланмасында ролу көз габағындадыр вә елә буна көрө
дө бүтүн али мөктөблөрдө (истөр дөвләт, истәрсә дө өзөл) төһсил сија-
сәти вә тәдрис програмларынын төһкилиндө сүзкөч просесини күчлөн-
дирән амилләрә хүсуси дигтөт јетирилмәлидир.

ӨДӨБИЈЈАТ

1. Бах: Relation between State and higher edication, London, 1996, сәһ. 22.
2. Бах: Werner Z.Hirsch "Inventing Education for the future", institute of
Government and Public Affairs, University of California, Los Angeles,
1967, сәһ. 284.
3. Бах: Khazar University Catalog, 1996-1998, сәһ. 31-32.
4. Бах: Khazar University Catalog, 1996-1998, сәһ. 40.